

КРАЈ РАТА, СРБИ И
СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

S C I E N T I F I C M E E T I N G S

Volume CXCII

DEPARTMENT OF HISTORICAL SCIENCES

Book 41

THE END OF THE WAR, SERBS AND THE CREATION OF YUGOSLAVIA

Proceedings of the International Conference held on
November 29–30, 2018

E d i t o r

Academician

MIHAILO VOJVODIĆ

BELGRADE 2021

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Н А У Ч Н И С К У П О В И

Књига СХСII

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

Књига 41

КРАЈ РАТА, СРБИ И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Зборник радова са међународног научног скупа
одржаног 29–30. новембра 2018.

У р е д н и к

академик

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

БЕОГРАД 2021

Издаје
Српска академија наука и уметности
Кнеза Михаила 35, Београд

Технички уредник
Никола Сивановић

Лектор
Тања Рончевић

Коректор
Рајка Павловић

Тираж 500 примерака

Штампа
Планета ѝриниј, Београд

ISBN 978-86-7025-908-9

© Српска академија наука и уметности 2021

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Василије Ђ. Крстић

Михаило Војводић

Љубодраг Димић

Славенко Терзић

Мира Радојевић

Милан Терзић

Александар Растовић

САДРЖАЈ

Михаило Војводић ПРЕДГОВОР	13
Михаило Војводић ИЗ САВЕТОДАВНОГ ОДБОРА ФРАНЦУСКЕ ВЛАДЕ: ЕМИЛ ОМАН О ЈАДРАНСКОМ И МАКЕДОНСКОМ ПИТАЊУ 1918. ГОДИНЕ	15
Mihailo Vojvodić FROM FRENCH GOVERNMENT'S ADVISORY BOARD: EMILE HAUMANT ON ADRIATIC AND MACEDONIAN QUESTION IN 1918	24
Зоран Лакић ОСЛОБОЂЕЊЕ И УЈЕДИЊЕЊЕ 1918. ГОДИНЕ ИСТОРИЈСКИ ПОДУХВАТ (ЗАВЈЕТ И ЦИЉ)	25
Zoran Lakić LIBERATION AND UNIFICATION IN 1918 HISTORICAL UNDERTAKING (OATH AND GOAL)	31
Славенко Терзић ВЕЛИКА НАРОДНА СКУПШТИНА СРПСКОГ НАРОДА У ЦРНОЈ ГОРИ 1918. ГОДИНЕ	33
Slavenko Terzić GREAT NATIONAL ASSEMBLY OF THE SERB PEOPLE IN MONTENEGRO IN 1918	41
Љубодраг Димић СРПСКА ИСТОРИОГРАФИЈА О ЗАВРШЕТКУ ВЕЛИКОГ РАТА И ФОРМИРАЊУ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ (1918–1941)	43
Ljubodrag Dimić SERBIAN HISTORIOGRAPHY ON THE END OF THE GREAT WAR AND FORMING OF YUGOSLAV STATE (1918–1941)	70
Мирослав Перишић О ОДГОВОРНОСТИ ЗА АТЕНТАТ У САРАЈЕВУ У СВЕТЛУ ИСТОРИЈСКИХ ИЗВОРА	73
Miroslav Perišić ON RESPONSIBILITY FOR THE SARAJEVO ASSASSINATION IN THE LIGHT OF HISTORICAL SOURCES	84

Љубинка Трговчевић ЈУГОСЛАВИЈА, ДА ИЛИ НЕ? СРПСКА ИНТЕЛЕКТУАЛНА ЕЛИТА И УЈЕДИЊЕЊЕ 1918. ГОДИНЕ	85
Ljubinka Trgovčević YUGOSLAVIA, YES OR NO? SERBIAN INTELLECTUAL ELITE AND THE 1918 UNIFICATION	96
Мира Радојевић СРПСКА ИНТЕЛЕКТУАЛНА ЕЛИТА О ФЕДЕРАЛИСТИЧКОМ УРЕЂЕЊУ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ (1914–1918).....	97
Mira Radojević SERBIAN INTELLECTUAL ELITE ON FEDERALISTIC ORGANIZATION OF THE YUGOSLAV STATE (1914–1918)	124
Ю. А. Петров РОССИЯ И ОКОНЧАНИЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ, 1918–1922.	125
Јуриј Александрович Петров РУСИЈА И КРАЈ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА, 1918–1922.	137
Војислав Г. Павловић МЕЂУНАРОДНИ КОНТЕКСТ У КОМЕ ЈЕ СТВОРЕНА КРАЉЕВИНА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА	139
Vojislav G. Pavlović INTERNATIONAL CONTEXT IN WHICH KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES WAS CREATED.....	151
Никола Б. Поповић АНТАНТА И ПИТАЊЕ РАЗБИЈАЊА АУСТРОУГАРСКЕ 1918.....	153
Nikola B. Popović ENTANTE AND THE QUESTION OF BREAKUP OF AUSTRIA-HUNGARY IN 1918.....	175
Arpad Hornyak THE BEGINNINGS OF THE HUNGARIAN-YUGOSLAV DIPLOMATIC RELATIONS AFTER THE END OF THE WORLD WAR I.....	177
Арпад Хорњак ПОЧЕЦИ МАЂАРСКО-ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ДИПЛОМАТСКИХ ОДНОСА ПО ЗАВРШЕТКУ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	186
Александар Растовић ЈУГОСЛОВЕНСКО ПИТАЊЕ У БРИТАНСКОМ ПАРЛАМЕНТУ 1917–1920. ГОДИНЕ	189
Aleksandar Rastović YUGOSLAV QUESTION IN THE BRITISH PARLIAMENT 1917–1920	204

Никола Жутић ИДЕЈА ВЕЛИКЕ СРБИЈЕ И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ.....	205
Nikola Žutić THE IDEA OF GREATER SERBIA AND FORMING OF YUGOSLAVIA	220
Бранко Бешлин НЕМЦИ У СРЕМУ, БАЧКОЈ И БАНАТУ И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ	221
Branko Bešlin THE GERMANS IN SYRMIA, VAČKA AND BANAT AND FORMING OF YUGOSLAVIA.....	232
Гордана Илић Марковић ФОРМИРАЊЕ ДРЖАВНОГ ИДЕНТИТЕТА У МЕЂУРАТНОМ ПЕРИОДУ У КРАЉЕВИНИ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА И РЕПУБЛИЦИ АУСТРИЈИ	233
Gordana Ilić Marković DIE HERAUSBILDUNG STAATLICHER IDENTITÄT IN DER ZWISCHENKRIEGSZEIT IM KÖNIGREICH DER SERBEN, KROATEN UND SLOWENEN UND IN DER REPUBLIK ÖSTERREICH	248
Александар Животић ДОПРИНОС СРПСКЕ ВОЈСКЕ САВЕЗНИЧКОЈ ПОБЕДИ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ	249
Aleksandar Životić CONTRIBUTION OF THE SERBIAN ARMY TO THE ALLIES' VICTORY IN THE WORLD WAR I.....	261
Елена Кострикова ВКЛАД РУССКОГО ВОЕННОГО КОНТИНГЕНТА В ОБЩУЮ ПОБЕДУ НА САЛОНИКСКОМ ФРОНТЕ.....	263
Елена Кострикова ДОПРИНОС РУССКОГ ВОЈНОГ КОНТИГЕНТА ЗАЈЕДНИЧКОЈ ПОБЕДИ НА СОЛУНСКОМ ФРОНТУ.....	277
Милан Терзић СРПСКА УСТАНИЧКА АКЦИЈА ЗА ДЕСТАБИЛИЗАЦИЈУ СНАГА ЦЕНТРАЛНИХ СИЛА НА СОЛУНСКОМ ФРОНТУ	279
Milan Terzić SERBIAN INSURGENCY ACTIONS FOR DESTABILIZATION OF THE CENTRAL POWERS' FORCES ON THE MACEDONIAN FRONT	287
Далибор Денда ДОБРОВОЉЦИ У ЗАВРШНИМ ОПЕРАЦИЈАМА СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1918. ГОДИНЕ	289
Dalibor Denda VOLUNTEER CORPS IN THE FINAL OPERATIONS OF THE SERBIAN ARMY IN 1918	299

Горан Латиновић СРПСКА ВОЈСКА И ОСЛОБОЂЕЊЕ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ 1918.	301
Goran Latinović THE SERBIAN ARMY AND THE LIBERATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA IN 1918.....	319
Миљан Милкић СРПСКА ВОЈНИЧКА ТРАДИЦИЈА И СТВАРАЊЕ ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА 1918. ГОДИНЕ.....	321
Miljan Milkić SERBIAN MILITARY TRADITION AND FORMING OF THE ARMY OF SERBS, CROATS AND SLOVENES IN 1918.....	335
Боривоје Милошевић ВЈЕРСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ	337
Borivoje Milošević RELIGIOUS COMMUNITIES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND THE ESTABLISHMENT OF THE YUGOSLAV STATE.....	351
Јована Шалјић Ратковић ИСЛАМСКА ЗАЈЕДНИЦА И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ.....	353
Jovana Šaljić Ratković ISLAMIC COMMUNITY AND THE CREATION OF YUGOSLAV STATEI	369
Владислав Пузовић ПОСЛЕДИЦЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА НА СРПСКО-РУСКЕ БОГОСЛОВСКО-АКАДЕМСКЕ ВЕЗЕ.....	371
Vladislav Puzovic CONSEQUENCES OF THE WORD WAR I ON SERBIAN-RUSSIAN THEOLOGICAL ACADEMIA RELATIONSHIPS.....	382
Милош Ковић ТОМАШ ГАРИГ МАСАРИК И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ.....	385
Miloš Ković TOMÁŠ GARRIGUE MASARYK AND THE CREATION OF THE YUGOSLAV STATE.....	419
Владан Виријевић РЕПАТРИЈАЦИЈА СРПСКИХ ВОЈНИХ ЗАРОБЉЕНИКА ИЗ ОСМАНСКЕ ИМПЕРИЈЕ ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	421
Vladan Virijević REPATRIATION OF SERBIAN PRISONERS FROM THE OTTOMAN EMPIRE AFTER THE FIRST WORLD WAR.....	433

Биљана Вучетић “SERBIA SURRENDERS ONLY TO GOD” АМЕРИЧКИ ЦРВЕНИ КРСТ И СРБИЈА, 1916–1919. ГОДИНЕ	435
Biljana Vučetić „SERBIA SURRENDERS ONLY TO GOD” THE AMERICAN RED CROSS AND SERBIA (1916–1919)	448
Драган Бакић РЕГЕНТ АЛЕКСАНДАР И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ.....	449
Dragan Bakić REGENT ALEXANDER AND THE CREATION OF YUGOSLAVIA	467
Ђорђе Ђурић ПРЕДСЕДНИК СКА ЈОВАН ЖУЈОВИЋ О УЈЕДИЊЕЊУ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА	469
Đorđe Đurić JOVAN ŽUJOVIĆ, PRESIDENT OF THE RSA, ON UNIFICATION OF THE SOUTH SLAVS	479
Борис Милосављевић СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ НА КОНФЕРЕНЦИЈИ МИРА У ПАРИЗУ И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ	481
Boris Milosavljević SLOBODAN JOVANOVIĆ AT THE PARIS PEACE CONFERENCE AND THE FORMATION OF THE YUGOSLAV STATE	499
Љубомирка Кркљуш О НЕКИМ ПИТАЊИМА ПРАВНОГ СУБЈЕКТИВИТЕТА ЧИНИЛАЦА УЈЕДИЊЕЊА 1. ДЕЦЕМБРА 1918. ГОДИНЕ.....	501
Ljubomirka Krkljuš ON SOME QUESTIONS OF LEGAL SUBJECTIVITY OF THE FACTORS OF THE DECEMBER 1, 1918 UNIFICATION.....	509
Душко Топаловић ПИТАЊЕ ПРИЗНАЊА КРАЉЕВСТВА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА ОД СТРАНЕ СКАНДИНАВСКИХ КРАЉЕВИНА: ДАНСКЕ, НОРВЕШКЕ И ШВЕДСКЕ.....	511
Duško Topalović QUESTION OF RECOGNITION OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES BY THE SCANDINAVIAN KINGDOMS: DENMARK, NORWAY AND SWEDEN.....	518
Мирјана Стефановски ВЛАДАЛАЧКА ВЛАСТ ПО УСТАВНОМ ПРОЈЕКТУ ХРВАТСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ.....	519
Mirjana Stefanovski RULING AUTHORITY AS PER CONSTITUTIONAL PROJECT OF THE CROATIAN COMMUNITY	535

Првослав Радић ФИЛОЛОШКА ПАРАДИГМА ВУКА КАРАЏИЋА О СРПСКОМ ЈЕЗИКУ И ЈУГОСЛОВЕНСКА ИДЕОЛОГИЈА	537
Prvoslav Radić VUK KARADŽIĆ'S PARADIGM OF THE SERB LANGUAGE AND YUGOSLAV IDEOLOGY	551
Горана Раичевић СРПСКА КЊИЖЕВНА АВАНГАРДА И ИДЕЈА ЈУГОСЛОВЕНСТВА	553
Gorana Raičević SERBIAN LITERARY AVANT-GARDE AND THE IDEA OF YUGOSLAVISM	566
Александар М. Милановић СРПСКО СТАНОВИШТЕ У ЈЕЗИЧКОЈ ПОЛИТИЦИ ПРИ СТВАРАЊУ ЈУГОСЛАВИЈЕ	567
Aleksandar M. Milanović SERBIAN POSITION IN LANGUAGE POLICY AT THE TIME OF CREATION OF YUGOSLAVIA	582
Рајна Драгићевић УТИЦАЈ СХВАТАЊА АЛЕКСАНДРА БЕЛИЋА О ЈУЖНОСЛОВЕНСКОМ ПИТАЊУ НА КОНЦЕПЦИЈУ РЕЧНИКА САНУ	583
Rajna Dragičević THE INFLUENCE OF ALEKSANDAR BELIĆ' VIEW OF THE SOUTH SLAVIC ISSUE ON THE CONCEPT OF THE SANU DICTIONARY	592
Ненад Николић ПРОБЛЕМАТИКА СРПСТВА И ЈУГОСЛОВЕНСТВА У КЊИЖЕВНОЈ ИСТОРИЈИ ПАВЛА ПОПОВИЋА	593
Nenad Nikolić THE PROBLEMS OF SERBIAN AND YUGOSLAV IDEAS IN PAVLE POPOVIĆ'S LITERARY HISTORY	605
Мирослав Радивојевић ПРОМЕНЕ У РУСИЈИ И СТВАРАЊЕ ДРЖАВЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА – ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ	607
Miroslav Radivojević THE CHANGES IN RUSSIA AND CREATION THE STATE OF SERBS, CROATS AND SLOVENES – CONTRIBUTION TO THE RESEARCH.....	618
Љубинка Шкодрић КРАЈ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА И СУДБИНА АРХИВСКЕ ГРАЂЕ ДРЖАВНЕ АРХИВЕ КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ	621
Ljubinka Škodrić END OF THE WORLD WAR I AND THE FATE OF ARCHIVAL MATERIAL OF NATIONAL ARCHIVE OF THE KINGDOM OF SERBIA.....	635

Александар Марковић	
ГРАЂА АРХИВА СРБИЈЕ О УЈЕДИЊЕЊУ И СТВАРАЊУ	
ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ 1914–1918.....	637
Aleksandar Marković	
ARCHIVAL MATERIAL OF THE ARCHIVE OF SERBIA ON	
UNIFICATION AND FORMING OF THE YUGOSLAV STATE 1914–1918.....	654
Слободан Бјелица	
ПЕРЦЕПЦИЈА ОСЛОБОЂЕЊА И УЈЕДИЊЕЊА 1918.	
У ВОЈВОЂАНСКОЈ МЕЂУРАТНОЈ ЈАВНОСТИ	655
Slobodan Bjelica	
PERCEPTION OF LIBERATION AND THE 1918 UNIFICATION	
IN VOJVODINA'S INTER-WAR PUBLIC	666

ГРАЂА АРХИВА СРБИЈЕ О УЈЕДИЊЕЊУ И СТВАРАЊУ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ 1914–1918.

АЛЕКСАНДАР МАРКОВИЋ*

А п с т р а к т. – Архивска грађа о стварању југословенске државе 1914–1918. године у Архиву Србије углавном се налази у фондovima Министарства иностраних дела Краљевине Србије и српским дипломатским представништвима, јер је највећим делом дипломатског карактера пошто је југословенско уједињење било међународно питање. Поред ове грађе мањи део докумената о југословенском програму српске владе се чува и у другим фондovima и збиркама Архива Србије.

Кроз грађу се може пратити политика српске владе у спровођењу програма југословенског уједињења, као и главни изазови са којима се суочавала у остваривању тог циља.

Српска влада је усвојила југословенски програм због опасности од агресивне политике Аустроугарске због чега је сматрала да је потребно створити јаку државу која би спречила немачки продор на југоисток Европе и очувала мир на Балкану и Европи. У стварање таквог програма српска влада је укључила и интелектуалце из Србије и из других јужнословенских народа. Југословенска држава, према програму српске владе, треба да се формира окупљањем свих Јужних Словена око Србије, уз активну сарадњу са Црном Гором и представницима осталих југословенских народа.

Кључне речи: Југословенско уједињење, архивска грађа, Архив Србије, Нишка декларација, територијалне компензације Бугарској, Балкански савез, улазак Италије у Први светски рат, разграничење у Банату, српско-црногорски односи, Југословенски одбор, ратни заробљеници, добровољци, дипломатска мрежа Краљевине Србије, дипломатско-војна мисија у САД, ратни планови чланица Антанте, Крфска декларација, Држава СХС, женевски преговори, Новосадска скупштина, Подгоричка скупштина, Краљевство СХС

Архив Србије је централни државни архив у Републици Србији у чијим се фондovima између осталог чува и архивска грађа установа од нове српске државе почетком XIX века до стварања југословенске државе 1918. године. У Архиву Србије налази се грађа установа Краљевине Србије када је она јавно објавила свој ратни циљ у Првом светском рату, стварање југословенске државе, па до остварења тог циља.

Југословенско питање је, пре свега, међународно питање и без великих сила није било могуће његово решење. Зато је и највећи део грађе у Ар-

* Архив Србије, имејл: office@archives.org.rs

хиву Србије о том питању дипломатског карактера. То је уочљиво и због тога што је, како наводи Андреј Митровић у свом делу *Србија у Првом светском рату*, Први светски рат почео око југословенског питања, али око њега није вођен.¹ У Архиву Србије се тако чува и документ којим је започео Први светски рат, телеграм објаве рата Аустроугарске Србији 15/28. јула 1914. године.² Сама објава рата српској влади због аустроугарских планова на Балкану после свих претходних криза није била изненађење, али је начин како је то урађено, слање таквог телеграма редовном поштом и посредно преко Букурешта, изазвао је сумње да се не ради о провокацији. Председник српске владе и министар иностраних дела Никола Пашић је зато одмах тражио од српског посланика у Букурешту Михаила Ристића проверу аутентичности телеграма упућеног преко румунског телеграфа.³ У Архиву Србије се чувају и документа која су непосредно претходила објави рата, ултиматум Аустроугарске Србији од 10/23. јула 1914, као и концепт одговора српске владе на ултиматум⁴ два дана касније, у коме је српска влада прихватила све услове осим оних који задиру у сувереност Србије, али ни њих није директно одбила него се позвала на арбитражу Међународног суда у Хагу.

Начин избијања рата означио је и начин борбе за формулисање и остваривање ратних циљева Србије у Првом светском рату.⁵ Први помен тих циљева може донекле да се наслути у прогласу регента Александра Карађорђевића и српске владе народу⁶ где је наведено да је Аустроугарска овај рат почела због своје експанзионистичке политике на Балкану, а такође је споменут и њен однос према својим јужнословенским поданицима.

Како смо рекли да је југословенско питање у Првом светском рату решавано у међународном оквиру и да је архивска грађа о томе у Архиву Србије углавном дипломатског карактера, највећи део ове грађе се налази у фонду Министарства иностраних дела Краљевине Србије, односно његовом Политичком одељењу. У оквиру овог Одељења Министарства иностраних дела формиран су 1916. године Југословенски и Црногорски одсек који су радили до стварања југословенске државе. Затим ту је грађа у фондовима дипломатских представништава Краљевине Србије, пре свега код савезника, чланица Антанте, Посланства у Лондону, Паризу, Петрограду, Вашингтону, Риму, Букурешту. Грађа у фондовима српских дипломатских представништава није у потпуности сачувана, а грађа Председништва министарског савета Краљевине Србије, као и Посланства у Атини је само фрагментарно сачувана. Најпотпуније је сачувана грађа Посланства у Лондону, Вашингтону и Букурешту. Поред ових фондова у Архиву Србије могу се наћи и поје-

¹ Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 2015, стр. 507.

² Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење, 1914, Ф I, А/Л-3. У даљем тексту АС, МИД, ПО.

³ *Истио*.

⁴ *Истио*.

⁵ Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Београд, 1990, стр. 63.

⁶ Архив Србије, Посланство у Лондону, Ф I, пов. бр. 12/1914.

дина документа која се односе на питање стварања југословенске државе у личним фондovima, као и у појединим збиркама међу којима су Збирка Војислава Јовановића Марамбоа, Збирка поклони и откупи, Збирка рести-туција и Збирка плаката.

О раду на формулисању ратних циљева Србије на почетку рата у коме су у Нишу учествовали многи истакнути интелектуалци из Србије и појединци из других јужнословенских народа (Јован Цвијић, Јован Радонић, Александар Белић, Слободан Јовановић, Нико Жупанич, Коста Стојановић, Богдан Поповић, Љубомир Стојановић)⁷ нема података у фондovima Архива Србије, вероватно и зато што тај рад није подразумевао и званичну преписку српских установа. У Архиву се чува документ у коме су ратни циљеви Србије 1914. године јавно изнети – Нишка декларација, изјава српске владе пред Народном скупштином на заседању у Нишу 7. децембра 1914. године.⁸ Иако се од почетка рата овакав ратни циљ наметао, чији програм је извирао из југословенске оријентације српског јавног мишљења и целе српске културе,⁹ Србија је сачекала да се успоставе први контакти са политичком емиграцијом из Аустроугарске, углавном хрватских политичких представника из Далмације, који су остварени преко српског посланства у Риму, као и да се формира нова српска влада на широј коалиционој основи.¹⁰ Поред тога чекало се и због савезника јер се ратни циљеви Србије нису поклапали са циљевима чланица Антанте, чији циљеви нису ни међусобно били у потпуности сагласни. У целини договорни програм Антанте је представљао деобу интереса између Запада и Русије са ослабљеном Немачком и очувањем Аустроугарске у виду трофедералне монархије као тампон зоне. У том погледу су решавана и питања мореуза и Балкана.¹¹ Савезничке земље се према Нишкој декларацији нису званично одредиле. Да би се југословенски покрет ојачао, српска дипломатија је предлагала да приликом преласка на територију Аустроугарске у ратним операцијама регент Александар изда прокламацију у духу Нишке декларације, којом ће се потврдити да се Србија бори за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца.¹²

Највећи изазови за српску политику и дипломатију у остваривању зацртаних ратних циљева у односу са савезницима били су територијалне компензације Бугарској у Македонији, улазак Италије у рат на страни Антанте због супротстављених интереса на Јадрану и улазак Румуније у рат због питања разграничења у Банату.

⁷ Драгослав Јанковић, „Нишка декларација – Настајање програма југословенског уједињења у Србији 1914”, *Историја XX века*, Зборник радова, X, 1969, стр. 98.

⁸ АС, МИД, ПО, 1914, Ф XVII, 22, дос. VI.

⁹ Милорад Екмечић, *н. г.*, стр. 94.

¹⁰ Архив Србије, Председништво министарског савета, 1914, Ф I, бр. 493. У даљем тексту: АС, ПМС.

¹¹ Милорад Екмечић, *н. г.*, стр. 48.

¹² АС, МИД, ПО, 1914, Ф XXIV, 60, дос. VII.

Највише грађе сачувано је у вези са компензацијама Бугарској због начина вођења тог питања, јер су савезници вршили директан притисак на српску владу за територијалне уступке Бугарској обећавајући Србији територијално проширење на западу. У тим документима може се пратити развој тог питања у 1914. и 1915. години. У намери да обнове савез балканских држава од пре Балканских ратова савезници су одмах почели притисак на Србију за територијалне уступке у Македонији, желећи тако да одврате Бугарску да се придружи Централним силама, а Русија је због мореуза гурала Бугарску на запад, што су подржавале Велика Британија и Француска. Српска влада је упутила циркулар својим дипломатским представницима 4. септембра 1914. године у коме истичући циљ југословенског уједињења условно прихвата да да одређене уступке „у границама мудрости, искуства и увиђавности ако пристану на сличне концесије Грчка и Румунија и ако Србија после победе Тројног Споразума добије српско-хрватске земље у Аустро-Угарској, а Бугарска за све то време остане не само неутрална и благонаклона Србији и Тројном Споразуму већ и приђе балканском блоку“.¹³ Тако је српска влада 1914. прихватајући условно одређене територијалне компензације Бугарској истакла и свој југословенски програм.

Србија је пажљиво пратила држање Румуније и Грчке у овом питању. Са разочарењем је примљена одлука румунске владе да напушта Букурешки уговор из 1913. године, а у случају Грчке се највише интересовала да ли ће се Грчка придржавати својих обавеза из међусобног уговора склопљеног 1913. године у случају да Бугарска нападне Србију. Грчка влада је у ноти одговарајући на представку српске владе одбила ту обавезу оправдавајући то, да нису испуњени услови из уговора јер је у питању шири рат, а не балкански сукоб.¹⁴ Пошто су Грчка и Румунија одбиле да дају уступке Бугарској притисци на Србију су се наставили и у 1915. години.

Антанта због свог војног положаја за време 1915. године настоји да на своју страну што пре привуче неутралне балканске државе Бугарску, Грчку и Румунију сматрајући да ће тако да убрза завршетак рата. Нарочито им је била важна Бугарска због свог стратешког положаја након отварања фронта код Дарданела, јер би преко бугарске територије чланице Антанте копненим путем имале везу са овим ратиштем, а такође би прекинуле везу Немачке са Турском. У том циљу Антанта је 1915. године упутила две званичне понуде Бугарској да јој се придружи нудећи јој територијалне накнаде на рачун других балканских држава Србије, Грчке, Румуније и Турске. Уз ове понуде Бугарској Антанта је упућивала и ноте Србији, Грчкој и Румунији тражећи да јој дају овлашћење да Бугарској понуди делове територија ових држава, које би оне уступиле Бугарској по завршетку рата, а те државе би добиле територијалне компензације на рачун поражених чланица Централ-

¹³ АС, МИД, ПО, 1914, Ф XXV, 80, дос. VII.

¹⁴ АС, МИД, ПО, 1915, Ф VI, 5, дос. VI.

них сила Аустроугарске и Турске. На прву понуду Антанте Бугарској у 1915. години упућену крајем маја српска влада је одбила да даје територијалне уступке у Македонији,¹⁵ док је на другу понуду Антанте Бугарској у 1915. години учињену почетком августа, српска влада дала начелан пристанак силама Антанте за давање одређених територијалних концесија Бугарској.¹⁶ На овакав одговор је утицало и мишљење да ће савезници тиме условити прихватање ратног циља српске владе – стварање југословенске државе.¹⁷ Бугарска је на обе ове понуде Антанте одуговлачила са одговором тражећи још веће територијалне уступке и гаранције за њихово остваривање.

У септембру 1915. године Бугарска је прогласила општу мобилизацију, а онда после отпочињања немачке и аустроугарске офанзиве против Србије, Бугарска је напала Србију.¹⁸

У кризи око Бугарске Србија се суочавала и са сталном бугарском пропагандом о наводној репресији српских власти у Македонији. Српска влада је те оптужбе енергично демантовала, а у циљу презентовања истине о Македонији послала је и Арчибалда Рајса да истражи те наводе, који је у свом извештају новембра 1914. године потврдио да нема репресалија над становништвом у Македонији.¹⁹

Из Бугарске су у Македонију често упадале чете са циљем прављења диверзија на комуникацијама према Солуну, пљачки, као и застрашивања и одвођења становништва. Све је то рађено уз подршку бугарских власти, као и уз помоћ аустроугарских официра за везу и дипломата у Бугарској. Највећи такав упад догодио се крајем марта 1915, када је око 2.000 комита из Бугарске напало железничку станицу код Струмице и Валандово. Српска војска је после вишедневних борби одбила овај напад, а преко српског посланика у Софији Бошка Чолак-Антића предала је бугарској влади протесну ноту са захтевима да бугарске власти ухапсе те комите кад пређу у Бугарску и да спрече формирање чета у Бугарској.²⁰ Никола Пашић је упутио циркулар српским дипломатама да упознају Владе код којих су акредитовани о овом нападу бугарских чета који је имао за циљ да пресече „комуникацију између Србије и Европе преко Солуна“.²¹ У извештајима министарстава војног и унутрашњих дела о овом нападу наведено је да су бугарске чете извршиле злочине над рањеним и заробљеним српским војницима, као и цивилима.²²

У питању компензација Бугарској српска влада је у одбрани својих интереса истицала да је „народу лакше пристати да мање добије него да од

¹⁵ АС, МИД, ПО, 1915, Ф XIII, 17/II, дос. III.

¹⁶ АС, МИД, ПО, 1915, Ф XIII, 17/III, дос. IV.

¹⁷ *Истио*.

¹⁸ АС, МИД, ПО, 1915, Ф IX, 8, дос. V.

¹⁹ АС, МИД, ПО, 1914, Ф XIII, 6, дос. VI.

²⁰ АС, МИД, ПО, 1915, Ф VIII, 8, дос. II.

²¹ *Истио*.

²² АС, МИД, ПО, 1915, Ф XIII, 17/IV, дос. V.

добивеног и крвљу заливеденог чини жртве, јер сматра да је грешно одрећи се своје браће ради веће користи.²³ У кризи око Бугарске Србија је полазила од тога да по сваку цену избегава да она постане морални кривац за погоршање кризе у којој би Централне силе добиле још једног агресивног и опасног савезника.²⁴ Па тако и кад је било извесно да ће Бугарска у савезу са Централним силама напасти Србију, Никола Пашић тражи од српске команде да се енергично брани српска територија од бугарског напада, али и да буде јасно ко је први почео напад.²⁵ Политика према притисцима за компензације Бугарској је вођена суздржљиво и то је било у ствари ишчекивање да Бугарска уради оно што је и намеравала, а да при том не може да искористи ниједан српски потез као провокацију да се придружи Централним силама. То је била логична политика и само се требало пазити да се у одсудном часу не истрчава и не направи погрешан корак.²⁶

У вези са уласком Италије у рат има мање грађе, јер Србија није била укључена у то питање, пошто је Антанта са Италијом водила тајне преговоре. Први је за ове преговоре јавио Миленко Веснић, српски посланик у Паризу у августу 1914. године.²⁷ Он је уз Јована Јовановића Пижона (који се са места посланика у Бечу, после прекида дипломатских односа са Аустроугарском, вратио у Министарство иностраних дела и био помоћник министра, а од јесени 1916. именован је за српског посланика у Лондону) био најзначајнији српски дипломата у креирању спољне политике.

Италијанска политика на Јадрану била је уперена против Јужних Словена и амбиција Србије да их уједини, као и спречавање изласка Русије на Јадран.²⁸ Србија је своје циљеве за југословенско уједињење, поводом преговора савезника са Италијом, које је водила Велика Британија, бранила правом на опредељење народа, па чак и плебисцита и слала је политичке представнике из Далмације код савезника да то и они образлажу. Преко свог посланика у Риму (1914. године то је био Љубомир Михаиловић, који је почетком 1915. именован за српског посланика на Цетињу, а у Рим је дошао Михаило Ристић који је пре тога био посланик у Букурешту), као и других дипломатских представника код савезника српска влада је покушавала да што више сазна о тим тајним преговорима и циљевима Италије. По питању уласка Италије у рат српска дипломатија у контактима са савезницима, а нарочито Русијом није била тако суздржана као у питању компензација Бугарској,²⁹ јер Србија није директно укључена у то питање и јер су биле у питању територије које тек треба да се укључе у нову југословенску државу.

²³ АС, МИД, ПО, 1914, Ф XXV, 80, дос. VII.

²⁴ Милорад Екмечић, *н. г.*, стр. 218.

²⁵ АС, МИД, ПО, 1915, Ф IX, 8, дос. V

²⁶ Милорад Екмечић, *н. г.*, стр. 219.

²⁷ *Исјо*, стр. 439.

²⁸ *Исјо*, стр. 27.

²⁹ *Исјо*, стр. 219.

Савезници су Италију за улазак у рат формално придобијали на рачун Аустроугарске, а стварно на рачун југословенских интереса.

Српски посланик у Паризу Миленко Веснић је после посете Риму известио српску владу 23. марта 1915. да се Италија журно спрема у рат.³⁰ О завршним преговорима у Лондону први је српској влади 27. марта 1915. такође јавио Миленко Веснић. Пашић је на полеђини тог документа записао да се српском посланику у Риму Михаилу Ристићу „обрати пажња да мотри да ли има каквих преговора између Италије и Сила тројног споразума, и ако их има да пази на предмет концесија и да одговара, ако би га ко год од дипломата питао за наше расположење о концесијама Италији – да не можемо чинити концесије на рачун нашег племена и да тражимо границе етнографске, т. ј. националне“.³¹ На овај допис владе Михаило Ристић је 31. марта 1915. одговорио да нема сазнања о преговорима и додаје да „вреди поменути да [је] последњих дана била жустра препирка између новина италијанских и руских због Далмације“.³² Никола Пашић је у циркулару српским дипломатама дао инструкције за иступање против територијалних компензација Италији на источној обали Јадрана, наводећи да се мир не може обезбедити ако се за „основ сређивања прилика и стања будућег у Европи узме додавање овом или оном народу туђа територија у облику компензације за учињене услуге. Ако би се дале Италији, земље које су насељене Србима, Хрватима и Словенцима створиће се незадовољство код Југословена које би се у најскоријој будућности претворило у отворен југословенско талијански сукоб.“³³ Никола Пашић је после склапања Лондонског пакта у разговору са дипломатским представницима земаља чланица Антанте у Србији истицао да то што Србија није обавештена о преговорима са Италијом показује неповерење према српској влади, иако је директно заинтересована за области на источном Јадрану у оквиру програма југословенског уједињења, о којима се између осталих територија преговарало. „Тај недостатак њиховог поверења одјекнуо је у Србији неповерењем, а међу Србима, Хрватима и Словенцима буди се сумња у истинитост програма владе који је објављен у новембру прошле године.“³⁴ Пашић је истицао да би Антанта то требала поправити тако да „што пре даде уверење српском народу да питања о концесијама Италије није неповратно решено и да се можемо споразумети са Италијом.“³⁵

У Збирци поклони и откупи Архива Србије чува се препис на српском језику Лондонског пакта од 26. априла 1915. године – тајног уговора савезника Велике Британије, Француске и Русије са Италијом о њеном уласку у

³⁰ АС, МИД, ПО, 1915, Ф XI, 9, дос. IV.

³¹ *Истио*.

³² *Истио*.

³³ *Истио*.

³⁴ АС, МИД, ПО, 1915, Ф IV, 3/I, дос. III.

³⁵ *Истио*.

Први светски рат. На врху прве стране документа стоји „Њујорк од 4/17. јануара 1918. г.“,³⁶ што вероватно означава датум када је урађен препис.

Румунија је, као и Италија, желела да своју неутралност што више наплати, па је за улазак у рат на страни Антанте тражила велике територијалне уступке. Интереси Румуније су се супротстављали интересима Србије и југословенског уједињења у питању разграничења у Банату. Румунија је покушавала да свој улазак у рат координише са Италијом о евентуалном заједничком уласку у рат очекујући тако веће територијалне добитке, па је Румунија у Италију слала делегације својих парламентарараца, пре италијанског придруживања Антанти у априлу 1915.³⁷ Антанта је после договора са Италијом интензивирала преговоре са Румунијом које је у њено име водила Русија. Из грађе се види да је о овим преговорима српска влада више знала и има знатно више докумената него што је то био случај у преговорима Антанте са Италијом. Српске дипломате у разговорима са званичницима Антанте су интересе Србије и југословенског уједињења браниле етнографским принципом, па и стратегијским јер су почетни захтеви Румуније у Банату ишли до доњег тока Тамиша.³⁸ Српска влада је сматрала да Румунија треба да добије Трансилванију и источни део Баната, што је изнео Никола Пашић у циркулару српским дипломатским представницима.³⁹ Србија је преко руских званичника покушавала више да сазна о току преговора са Румунијом, јер их је водила Русија. Руси нису хтели да говоре о развоју преговора, већ су српској страни давали уверавања да они воде рачуна о српским интересима.⁴⁰ Српске дипломате су биле забринуте да би ти преговори могли донети неповољна решења за Србију у Банату, јер су Русија и Румунија имале супротстављене интересе у Буковини, па су изражавали бојазан да ће Руси лакше да прихвате румунске територијалне захтеве на западу.⁴¹

Преговори Антанте са Румунијом су се споро одвијали и у априлу 1916. Румунија је одбила да потпише војну конвенцију са Русијом.⁴² Током лета 1916. године преговори су интензивирани и тада има више извештаја српских дипломата о самим преговорима и ситуацији у Румунији. Они сматрају да румунска влада одуговлачи са уласком у рат због чекања да се војна ситуација на фронтима поправи у корист савезника.⁴³ Тек у августу 1916. године је потписан споразум између Русије и Румуније,⁴⁴ а крајем августа 1916. Румунија је ушла у рат. Уласком Румуније у рат Српски добровољачки

³⁶ Архив Србије, Поклони и откупи, 149–96. У даљем тексту АС, ПО.

³⁷ АС, МИД, ПО, 1915, Ф VII, 7, дос. I.

³⁸ АС, МИД, ПО, 1915, Ф VII, 7, дос. III.

³⁹ АС, МИД, ПО, 1916, Ф XIV, Рум, дос. VII.

⁴⁰ АС, МИД, ПО, 1915, Ф XII, 14, дос. VII.

⁴¹ АС, МИД, ПО, 1915, Ф VII, 7, дос. II.

⁴² АС, МИД, ПО, 1916, Ф XIV, Рум, дос. VI.

⁴³ *Истио*.

⁴⁴ АС, МИД, ПО, 1916, Ф XIV, Рум, дос. VII.

одред из Одесе је упућен на фронт у Добруци. Као и у случају споразума са Италијом Србија није знала шта је Антанта тачно договорила са Румунијом и Пашић у свом циркулару наводи „шта је с Румунијом уговорено не знамо – јер нико од наших савезника није нашао за умесно да нам саопшти“.⁴⁵

У складу са својим циљевима за југословенско уједињење српска влада се односила и према ратним заробљеницима југословенског порекла. У Србији је крајем 1914. године после три велике битке, Церске битке, Битке на Дрини и Колубарске битке, било око 70.000 ратних заробљеника од којих је око 20.000 било југословенског порекла.⁴⁶ Ратни заробљеници су наредбом Министарства војног подељени у три групе: 1. Југословени; 2. други Словени и 3. несловени.⁴⁷ Према свим заробљеницима Југословенима и другим Словенима примењиван је благ поступак и они су се најкасније крајем 1914. године могли слободно кретати. Џон Рид, амерички новинар, је забележио да су у Нишу „аустријски заробљеници у униформама лутали свуда слободно и без страже“.⁴⁸

Врло брзо од заробљавања многи Срби су исказивали жељу да као добровољци ступе у српску војску. Тим поводом српска влада је донела одлуку да сви заробљеници који желе да се добровољно придруже српској војсци, морају да дају писмени пристанак, као и да им се предочи да ће их Аустроугарска сматрати за издајце. Одлучено је да се они употребе за службу у новоприсаједињеним областима, односно да неће бити упућивани на ратиште против Аустроугарске, што је допринело да се још више људи јави за добровољце. Тако су заробљеници који су желели да постану добровољци у Заробљеничкој команди давали писмене изјаве да желе да ступе у српску војску.⁴⁹ Југословенски заробљеници који су се добровољно пријавили за цивилну службу, употребљавани су као административни радници у многим надлештвима, која су исказивала потребу за службеницима преко министра војног.⁵⁰

Поред добровољаца заробљеника у Србији који су се пријављивали за српску војску, српска влада је регрутовала добровољце и у иностранству, у Русији где је био велики број ратних заробљеника Срба и других Југословена из Аустроугарске, као и у Сједињеним Америчким Државама, где су били исељеници југословенског порекла.

Веома рано поједини заробљеници Срби у Русији изражавају жељу да се као добровољци придруже српској војсци. Срби из Босне и Херцего-

⁴⁵ АС, МИД, ПО, 1916, Ф X, Југ, дос. II.

⁴⁶ Драгослав Јанковић, *Србија и југословенско јединиње*, Београд, 1973. стр. 335.

⁴⁷ АС, МИД, ПО, 1914, Ф XX, 29, дос. III.

⁴⁸ Џон Рид, *Рат у Србији 1915*, Цетиње, 1975, стр. 25.

⁴⁹ Архив Србије, збирка Реституција, изјава ратног заробљеника Јове Божовића, да жели да као добровољац ступи у српску војску, 22. новембар 1914, Скопље.

⁵⁰ Архив Србије, Министарство просвете, 1915, Ф VIII, р 205; АС, збирка Реституција, III предаја, Ф XI, Мапа 24; АС, МИД, ПО, 1914, Ф XX, 29, дос. III.

вине заробљеници у Новониколајевску се у децембру 1914. године обраћају српском посланику у Петрограду Мирославу Спалајковићу са молбом да се приме у српску војску као добровољци.⁵¹ Групе тих добровољаца су пребачене у Србију, углавном за службу у новоприсаједињеним областима.⁵² Почетком 1916. године како се повећавао број добровољаца одлучено да се у Одеси оснује Српски добровољачки одред на чему је са руским војним властима, радио српски војни изасланик у Русији Бранислав Лонткијевић и српски конзулат у Одеси. Бранислав Лонткијевић у свом извештају из фебруара 1916. године о формирању одреда наводи да је „пријављено око 10.000 заробљеника југословенских махом Срба“ и тражи да се ради што бољег формирања и обуке одреда пошаље у Одесу најпотребнији број официра.⁵³ Српска влада је у Одесу зато послала око 100 официра, војних чиновника, подофицира и војника под командом пуковника Светислава Хаџића.⁵⁴ Касније је одреду даван све више југословенски карактер јер се укључивало све више и других Јужних Словена ратних заробљеника у Русији. У Одесу је због тога био упућен и члан Југословенског одбора Франко Поточњак, који је о раду на регрутовању добровољаца извештавао и српску владу. За време Пашићеве посете Русији маја 1916. године, руски цар је у присуству председника српске владе одржао смотру Добровољачког одреда у Одеси.⁵⁵ Повећањем бројног стања у лето 1916. године одлучено да се формира и друга дивизија.⁵⁶ После уласка Румуније у рат ова јединица је учествовала у борбама на ратишту у Добруци. У јесен 1917. године одлучено је да се Добровољачки одред пребаци на Солунски фронт. Преко Архангелска је транспортована прва дивизија и део друге дивизије. Остатак друге дивизије због избијања револуције и грађанског рата у Русији, није се могао више транспортовати преко Архангелска, па је упућен на исток Русије да се транспортује заобилазним путем.

Прикупљање добровољаца у Сједињеним Америчким Државама вршено је у сарадњи са српским и другим југословенским организацијама, као и уз координацију са Југословенским одбором. У почетку је регрутовање добровољаца било отежано јер Америка као неутрална држава није дозвољавала да њени држављани учествују у рату, због чега је против тога била и Велика Британија и није прихватала да се добровољци упућују у Канаду.⁵⁷ Такође проблем је био и обезбеђивање бродова од савезника за транспорт добровољаца. У другој половини 1916. године се интензивира рад на регрутовању добровољаца у Америци. Српска влада је у Сједињене

⁵¹ АС, МИД, ПО, 1914, Ф ХVIII, 25, дос. III.

⁵² АС, МИД, ПО, 1914, Ф XV, 12, дос. VI.

⁵³ АС, МИД, ПО, 1916, Ф IV, В/Б-д, дос. I.

⁵⁴ *Истио*.

⁵⁵ АС, МИД, ПО, 1916, Ф XIII, Пр/а, дос. III.

⁵⁶ АС, МИД, ПО, 1916, Ф IV, В/Б-д, дос. III.

⁵⁷ АС, МИД, ПО, 1916, Ф IV, В/Б-д, дос. I.

Америчке Државе послала нарочиту мисију, коју је предводио потпуковник Милан Прибићевић, да организује овај посао, а отворила је и Посланство у Вашингтону. Овај план је подржала Француска и за те потребе је одобрила зајам српској влади.⁵⁸ Рађено је и на регрутацији добровољаца међу југословенским исељеницима у Јужној Америци. У сарадњи са Југословенским одбором и удружењима југословенских исељеника српска влада је 1916. године основала три почасна конзулата на тлу Јужне Америке.⁵⁹

Војни пораз у јесен 1915. године није избацио Србију из рата. Српска влада је одлучила да остане уз савезнике о чему Никола Пашић обавештава регента Александра из Скадра 14. децембра 1915.⁶⁰ Повлачењем преко Црне Горе и Албаније Србија је спасила своју војску и тако и даље остала чинилац у Првом светском рату. Такође српска влада, нашавши се у избеглиштву на Крфу, није одустала ни од свог ратног програма стварања југословенске државе. Слом Србије и Црне Горе почетком 1916. године није спречио нарастање и умногостручавање југословенског покрета.⁶¹

У марту 1916. године, председник српске владе Никола Пашић и регент Александар крећу у посете савезницима.⁶² Заједно посећују Италију, Француску и Велику Британију, а Никола Пашић наставља ово путовање посетом Русији у мају. У овим посетама Србија је са савезницима договарала своје даље учешће у рату и тако показивала да не одустаје од својих ратних циљева.

Српска влада нашавши се у избеглиштву одлучила се да појача своје дипломатске активности и да прошири своју дипломатску мрежу. На предлог посланика у Паризу Миленка Веснића српска влада одлучује да оснује нова посланства у неутралним европским државама и Сједињеним Америчким Државама. Веснић у свом предлогу Министарству иностраних дела наводи: „осећа се озбиљна потреба да се у неутралним европским државама обавести јавно мишљење што поузданије како о стању и приликама у завојеваној Србији, тако и о нашим тежњама у опште“.⁶³

Српска влада је 1916. године отворила нова посланства у Сједињеним Америчким Државама, Швајцарској и Шпанији, именујући за посланика у Вашингтону Љубомира Михаиловића, за посланика у Берну Славка Грујића⁶⁴ и за посланика у Мадриду Драгомира Јанковића.⁶⁵ Решењем српске владе у фебруару 1917. оснивају се посланства у Португалији, Данској и Шведској.⁶⁶ Српска влада 1917. године шаље и дипломатског представника

⁵⁸ АС, МИД, ПО, 1916, Ф IV, В/Б-д, дос. II

⁵⁹ АС, МИД, ПО, 1916, Ф XII, П/в-2.

⁶⁰ АС, ПМС, 1915, Ф I, 194/611.

⁶¹ Андреј Митровић, *н. г.*, стр. 383.

⁶² АС, МИД, ПО, 1916, Ф XI, П/а, дос. VIII.

⁶³ АС, МИД, ПО, 1916, Ф XII, П/в-1, дос. II.

⁶⁴ АС, МИД, ПО, 1916, Ф XIII, П/в-2, дос. I.

⁶⁵ АС, МИД, ПО, 1916, Ф XII, П/в-2, дос. VIII.

⁶⁶ АС, МИД, ПО, 1917, Ф VI, П/в, дос. VII.

у Хаг у рангу отправника послова, јер је пре тога за Холандију био задужен српски посланик у Лондону на нерезиденцијалној основи. Такође је српски посланик у Копенхагену био на нерезиденцијалној основи задужен за Норвешку. Тако је српска влада дипломатском мрежом покрила све неутралне европске државе у Првом светском рату.

У представљању југословенског питања српска влада је од почетка укључила интелектуалце. У савезничким земљама организован је рад на упознавању јавног мњења о југословенским народима и идеји југословенског уједињења. Тај посао су водила српска дипломатска представништва издавањем публикација, као и организовањем изложби, предавања и других пригодних манифестација у којима су учествовали интелектуалци. Тај рад је најактивнији био у Великој Британији и Француској. Организовано су издаване књиге на страним језицима, првенствено на енглеском језику, о Балкану и Јужним Словенима, затим издања која су промовисала југословенску идеју, представљала културу и историју југословенских народа и друге пригодне брошуре.⁶⁷ Финансирано је објављивање и дела страних аутора о југословенском питању, који су подржавали југословенско уједињење, као што су Роберт Ситон-Вотсон, Хенри Стид и други.⁶⁸ Упућивани су јавни апели у савезничким земљама о жељи југословенских народа за уједињењем, као и одбрани етнографских граница југословенске државе.⁶⁹

О односима српске владе и Југословенског одбора има мало грађе у Архиву Србије. Највећи део грађе о овом питању се односи на заједничке активности о прикупљању добровољаца, пре свега у Русији, где су регрутовани аустроугарски ратни заробљеници југословенског порекла, и у Сједињеним Америчким Државама, где су добровољци прикупљани међу исељеницима из југословенских земаља.

Припадници политичке емиграције из Аустроугарске, Југословени су и пре званичног оснивања Југословенског одбора изнели српској влади идеју о оснивању југословенског добровољачког одреда, који би се борио са српском војском. Одред би чинили југословенске избеглице из Аустроугарске у Европи, ратни заробљеници Југословени из Аустроугарске, као и исељеници југословенског порекла у Америци. Пре прихватања те идеје српска влада је прво тражила да се реше питања трошкова такве јединице, њеног стационирања и командовања.⁷⁰ Одбор је због тога направио извештај српској влади о трошковима формирања добровољачке јединице, изразивши очекивање да ће брзо прикупити око 300 добровољаца. Истакнуто је да би ова јединица више имала политички значај него што би била стварна ефективна помоћ српској војсци и била би под српском командом.⁷¹

⁶⁷ АС, МИД, ПО, 1916, Ф X, Југ, дос. II.

⁶⁸ АС, МИД, ПО, 1916, Ф XIII, Пр/б, дос. VI

⁶⁹ АС, ПО 110–31.

⁷⁰ АС, МИД, ПО, 1915, Ф IV, 3/I, дос. III.

⁷¹ Исто.

Српска влада је пружала логистичку подршку раду Југословенског одбора обезбеђујући својом дипломатском мрежом састанке чланова Одбора са званичницима земаља Антанте,⁷² и шаљући својом дипломатском поштом међусобну преписку чланова Одбора.⁷³ Српска влада је финансирала активности одбора и његових подружница у земљама Антанте и Швајцарској.⁷⁴

У стварању југословенске државе важну улогу имали су и односи Србије и Црне Горе. О овом питању највише грађе у Архиву Србије односи се на период после војног слома обе државе, када су и српска и црногорска влада деловале у избеглиштву, а нарочито на иницијативу црногорског премијера Андрије Радовића из августа 1916. године о уједињењу Црне Горе са Србијом.

У односу на уједињење са Србијом црногорска влада се суочавала са питањем одрицања од државности, а династија Петровић са губљењем владарског положаја. Српска влада је према Црној Гори имала гипку политику и иако усмерена на југословенско уједињење у 1914. и 1915. години није то питање стављала на дневни ред.⁷⁵ То питање није поменуто ни у Нишкој декларацији јер се то хтело остварити директним преговорима две државе без страног мешања.⁷⁶

Политика Србије према Црној Гори у прве две године рата била је усмерена на учвршћивање сарадње, а нарочито на заједничке војне активности, што су тражили и савезници – координисане војне операције. Српски војни делегат у Црној Гори генерал Божидар Јанковић, именован је за начелника црногорске војне команде да би се обезбедило заједништво у борби, а Србија је послала и потребан број официра за црногорску војску. Искакања у тим односима јавила су се због тежњи краља Николе Петровића за вођење самосталних операција црногорске војске. Тако је мимо знања начелника команде наредио операције на Скадру, што је довело до оставке генерала Божидара Јанковића.⁷⁷ Та криза је разрешена именовањем, пуковника Петра Пешића заменика делегата српске војске у Црној Гори, за новог начелника штаба црногорске војске.⁷⁸

Већина црногорских политичара била је за уједињење и краљ Никола није могао да образује стабилну владу. Црногорски премијер Андрија Радовић је у августу 1916. године објавио меморандум о уједињењу Црне Горе са Србијом у коме је предложена абдикација краља Николе Петровића уз давање одређених права црногорској династији.⁷⁹ Српска влада је пажљи-

⁷² АС, МИД, ПО, 1915, Ф XI, 11, дос. VIII.

⁷³ АС, МИД, ПО, 1915, Ф IV, 3/I, дос. III.

⁷⁴ АС, МИД, ПО, 1916, Ф XII, П/в-1, дос. II.

⁷⁵ Андреј Митровић, *н. г.*, стр. 191.

⁷⁶ *Исто*, стр. 124-125.

⁷⁷ АС, МИД, ПО, 1915, Ф XII, 12, дос. III.

⁷⁸ АС, МИД, ПО, 1915, Ф XII, 12, дос. V.

⁷⁹ АС, МИД, ПО, 1916, Ф XVII, Цг, дос. VIII.

во пратила ту иницијативу, како ће је црногорски премијер презентовати краљу, као и реакције црногорског краља Николе на предлог свог премијера. Због одуговлачења краља са одговором и његовим одбијањем предлога Андрија Радовић је у јануару 1917. године поднео оставку, а потом је стао на чело Црногорског одбора за уједињење.⁸⁰ Српска влада је у односу на Црну Гору све време водила опрезну и суздржану политику. Није спроводила кампању против краља Николе ни после његовог одбијања Радовићевог меморандума о уједињењу, већ је водила политику да се црногорски краљ изолије од савезника. Краљ Никола за своју политику није имао подршку код савезника, осим код Италије, која је његове династичке интересе користила да омета настанак југословенске државе.⁸¹

Уласком Сједињених Америчких Држава у Први светски рат појавио се још један значајан међународни чинилац у питању југословенског уједињења, а нарочито после Октобарске револуције и изласка Русије из рата. Српски посланик у Лондону Јован Јовановић Пижон је у предлогу српској влади да пошаље посебну мисију у Америку навео да та мисија треба да упозна америчке званичнике „са целокупним нашим питањем, потребама нашим садашњим и потребама будућим“.⁸² Српска влада је одлучила да крајем 1917. године пошаље у Вашингтон нарочиту дипломатско-војну мисију на челу са Миленком Веснићем. У упутствима Миленку Веснићу, шефу мисије, Никола Пашић истиче да је циљ мисије да захвали америчком народу и влади за помоћ српском народу у окупираној Србији, интернираним српским грађанима и ратним заробљеницима, као и да „обрате пажњу САД, у једном кратком мемоару, на тежње целокупног народа Срба, Хрвата и Словенаца и замоле да се узму у заштиту приликом решавања судбе свију народа, који се налазе у овом светском рату“.⁸³ Србија је такође била заинтересована да Сједињене Америчке Државе након што су се придружиле савезницима објаве рат и Аустроугарској и Бугарској. Поред Веснића чланови мисије су били Сима Лозанић, генерал Михаило Рашић и потпуковник Михаило Ненадовић. Мисија је носила писмо регента Александра председнику Вудроу Вилсону, као и писмо Николе Пашића државном секретару Роберту Ленсингу. Кренула је у САД 6. децембра, а у Њујорк је стигла 22. децембра 1917. године.⁸⁴

На састанцима са америчким званичницима истицана су питања рестаурирања Србије и стварања југословенске државе, важности Солунског фронта за даљи ток рата и финансијске помоћи и зајма српској влади.⁸⁵ Приликом пријема српске мисије у Сенату, Миленко Веснић је одржао говор, у коме је нарочито истакао југословенско питање. Мисија је посетила и гроб

⁸⁰ АС, МИД, ПО, Црногорски одсек, Ф I, дос. III, бр. 80; АС, МИД, ПО, Црногорски одсек, Ф I, дос. III, бр. 97.

⁸¹ Андреј Митровић, *н. г.*, стр. 256.

⁸² АС, МИД, ПО, 1917, Ф IV, Мис, дос. VI.

⁸³ *Истио.*

⁸⁴ *Истио.*

⁸⁵ *Истио.*

Џорџа Вашингтона, где је Веснић такође одржао говор.⁸⁶ Учињена је посета и америчком Црвеном крсту и изражена захвалност за његову помоћ српском народу. Мисија се за време боравка састала и са представницима неколико српских и југословенских удружења, а посету је завршила 5. фебруара 1918.

Српске дипломате су пажљиво пратиле све изјаве и вести о ставовима савезника према Аустроугарској, јер се однос савезника према Аустроугарској тицао и рестаурације српске државе после војног слома у јесен 1915. године, као и на питање југословенског уједињења. Са највећом пажњом су праћене све вести о могућем склапању сепаратног мира са Аустроугарском. Српска влада се зато нарочито интересовала за ратне планове савезника.

Посебну пажњу су изазвали говори британског премијера Лојда Џорџа и америчког председника Вудроа Вилсона почетком 1918. године о ратним плановима Велике Британије и Сједињених Америчких Држава. Никола Пашић је поводом говора о ратним плановима Лојда Џорџа и Вудроа Вилсона циркуларом наложио свим српским дипломатама да све „сличне говоре и декларације од политичке важности достављају српској влади што хитније и у целокупности“.⁸⁷ У оба ова ратна плана полазило се од очувања Аустроугарске.⁸⁸ У Архиву Србије чувају се преводи Вилсонове декларације и говора Лојда Џорџа у британском парламенту који су достављени Влади на Крфу.⁸⁹

У једанаестој тачки своје декларације Вилсон је навео да Србија, Црна Гора и Румунија треба да буду обновљене и да се Србији обезбеди слободан приступ мору, а нигде није било помињања југословенског уједињења. Српске дипломате су зато наводиле да је Вилсонова посланица „поразила наш свет“ и да „ставља Србију у потчињеност према Аустроугарској и Бугарској“.⁹⁰

На говор Лојда Џорџа српски посланик у Лондону Јован Јовановић Пижон је предао ноту Форин офису у коме је истакнуто да је тај говор учинио неповољан утисак на Југословене у Аустроугарској.⁹¹ На ту ноту британска влада је одговорила да ће се српска влада, када се буде потпуно упознала са околностима под којима је британски премијер говорио, уверити да се утисак добијен првим извештајима о говору Лојда Џорџа „не оправдава садржином тог говора“.⁹² Југословенски одбор је у изјави поводом говора Лојда Џорџа навео да је „једини начин да се потпуно отклони опасност по мир јесте ослобођење подјармљених народа признавањем њиховог права“.⁹³ Одбор је поводом ових изјава предложио српској влади да се сазове

⁸⁶ АС, МИД, ПО, 1918, Ф V, Мис, дос. IV.

⁸⁷ АС, МИД, ПО, 1918, Ф I, Ам/а, дос. I.

⁸⁸ Андреј Митровић, *н. г.*, стр. 385.

⁸⁹ АС, МИД, ПО, 1918, Ф I, Ам/в, дос. III; АС, МИД, ПО, 1918, Ф III, Ен/д, дос. III.

⁹⁰ АС, МИД, ПО, 1917, Ф I, Ам, дос. I.

⁹¹ АС, МИД, ПО, 1918, Ф III, Ен/в, дос. III.

⁹² *Исто*.

⁹³ АС, МИД, ПО, 1918, Ф X, Уј, дос. VI.

општа скупштина свих народних представника и организација и да се спроведе „колективна акција свих народних фактора, конституисаних у општу скупштину као представништва народне целине“.⁹⁴ У одговору на ту иницијативу Одбора, Никола Пашић је навео да су ти говори „пренаглашени одједи измењене ситуације“, након изласка Русије из рата сепаратним миром и да су се уместо принципа самоопредељења народа у Аустроугарској определили за стварање унутрашњих аутономија, јер сматрају да ће тако лакше доћи до мира и додаје да је српска влада предузела све кораке које сматра за умесне – слање ноте савезницима и сазивање српске скупштине на Крфу, што су у Југословенском одбору окарактерисали као негативан одговор на своју иницијативу.⁹⁵

Питање југословенског уједињења у ставовима савезника променило се половином 1918. године. Нарочито после Конгреса потлачених народа Аустроугарске у Риму и неуспеха аустроугарске политичке кампање у Паризу и Лондону. Савезници су признали право Пољака на обнову независне државе, британска влада је признала Чехе и Словаке као савезнике, амерички државни секретар Ленсинг је дао изјаве у корист потлачених народа Немачке и Аустроугарске. Све то је по мишљењу српске дипломатије „произвело ефекат који води формалном признању југословенских идеала од стране савезника“.⁹⁶

У вези са конференцијом српске владе и Југословенског одбора на Крфу у лето 1917. године, на којој је договорено оснивање јединствене југословенске државе, у Архиву Србије чува са само мало радног материјала са седница конференције⁹⁷ и Крфска декларација у препису.⁹⁸

О преговорима у Женеви у новембру 1918. године између председника српске владе Николе Пашића и представника новог чиниоца у процесу југословенског уједињења Народног већа СХС Антона Корошеца, уз учешће представника Југословенског одбора Анте Трумбића и представника српске опозиције, сачувани су извештаји Николе Пашића о току преговора и постигнутом споразуму.⁹⁹ У Архиву Србије се такође чува и неколико дописа о реакцијама представника Народног већа СХС у вези са вестима да регент Александар Карађорђевић није прихватио договор у Женеви и о оставци Николе Пашића.¹⁰⁰

Што се тиче остале грађе која се односи на процес стварања југословенске државе непосредно пре проглашења Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, у Архиву Србије се чува неколицина докумената. У вези са уређењем будуће државе ту је пројекат уређења Краљевине СХС од потпи-

⁹⁴ *Истио*.

⁹⁵ АС, МИД, ПО, 1918, Ф X, Уј, дос. IV.

⁹⁶ АС, МИД, ПО, 1918, Ф III, Ен/в, дос. III.

⁹⁷ АС, збирка *Varia* 68.

⁹⁸ МИД, Конференција мира 1918–1919.

⁹⁹ АС, МИД, ПО, стр. пов, Ф XII, дос. VIII

¹⁰⁰ АС, МИД, ПО, 1918, Ф X, Уј, дос. VI.

сивања мира до образовања Уставотворне скупштине,¹⁰¹ који је саставио Лујо Бакотић, дипломатски представник Србије при Ватикану у октобру 1918. године, на захтев српске владе. Овим пројектом је одређен начин организовања Владе нове државе, опште административно уређење и начин функционисања судских институција. Затим и предлог Земаљске владе за Далмацију Народној влади у Сарајеву од 29. новембра 1918. о уређењу југословенске државе.¹⁰²

У Архиву Србије се чува допис Народног савета Словенаца, Хрвата и Срба да је 29. октобра 1918. основана Држава Словенаца, Хрвата и Срба, који је упућен преко команданта савезничких војски,¹⁰³ као и обавештење српској врховној команди о одлуци Народног већа Државе СХС од 24. новембра о уједињењу са Србијом и Црном Гором и слању делегације у Београд 26. новембра 1918. да са представницима Србије и Црне Горе договоре организацију југословенске државе.¹⁰⁴

О одлуци народних изасланика Срема донете на Скупштини у Руми 24. новембра 1918. године, чува се обавештење српским властима о присаједињењу Срема Србији и ступању у заједничку југословенску државу.¹⁰⁵

Поводом Новосадске скупштине од 25. новембра 1918. године у Архиву Србије налази се штампана објава са две одлуке ове скупштине.¹⁰⁶ Прва одлука је о отцепљењу од Угарске, а друга одлука Скупштине је присаједињење Баната, Бачке и Барање Србији. Такође се чувају и два дописа Великог народног савета у Новом Саду Влади Краљевине Србије са обавештењима о записнику са Новосадске скупштине,¹⁰⁷ као и да је Савет, на основу одлука Скупштине, преузео управу у Банату, Бачкој и Барањи.¹⁰⁸

У вези са Подгоричком скупштином од 26. новембра у Архиву Србије чува се штампана објава одлуке о уједињењу Црне Горе са Србијом,¹⁰⁹ затим обавештење српској влади о одлукама Подгоричке скупштине и преписка о доласку делегата Подгоричке скупштине у Београд.¹¹⁰

И на крају ту је одлука Владе Краљевства СХС од 10. децембра 1918. године о привременом грбу и застави нове државе, одређивању чланова делегације на Мировној конференцији у Паризу, о равноправности оба писма, употреби грегоријанског календара на територији целе државе, улози и рангу хрватског бана, као и да дипломатска представништва Србије постају представништва нове југословенске државе.¹¹¹

¹⁰¹ АС, МИД, ПО, 1918, Ф X, Уј, дос. IV.

¹⁰² АС, МИД, ПО, 1918, Ф X, Уј, дос. V.

¹⁰³ АС, МИД, ПО, 1918, Ф X, Уј, дос. VI.

¹⁰⁴ АС, МИД, ПО, 1918, Ф X, Уј, дос. V.

¹⁰⁵ АС, МИД, ПО, 1918, Ф X, Уј, дос. V.

¹⁰⁶ Архив Србије, Збирка плаката 554. У даљем тексту АС, ЗП.

¹⁰⁷ АС, ПМС, Ф I, 1918.

¹⁰⁸ АС, МИД, ПО, 1918, Ф X, Уј, дос. V.

¹⁰⁹ АС, ЗП 553.

¹¹⁰ АС, МИД, ПО, 1918, Ф X, Уј, дос. V.

¹¹¹ *Исто*.

Aleksandar Marković

ARCHIVAL MATERIAL OF THE ARCHIVE OF SERBIA ON
UNIFICATION AND FORMING OF THE YUGOSLAV STATE
1914–1918

S u m m a r y

Archival material on forming of the Yugoslav state from 1914–1918 which is kept in the Archive of Serbia is mainly of diplomatic nature and is mainly in collections Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Serbia and Serbian diplomatic missions, because the Yugoslav unification was an international question. Beside this material, smaller part of documents on the Yugoslav program of the Serbian government is kept in other collections of the Archive of Serbia.

Through this material, it is possible to track how the Serbian government was executing its policy of the Yugoslav unification during the World War I. It is also possible to see the main challenges it faced in materialization of that goal, such as: territorial compensations to Bulgaria in Macedonia, secret negotiations of the Entante with Italy and question of the eastern Adriatic coast, demarcation with Romania in Banat, military defeat of Serbia and Montenegro at the end of 1915 and decision to continue the war together with the allies, relations with Montenegro and the Montenegrin court, relations with representatives of other Yugoslav peoples and war plans of the Entante members.

Because of the dangers of aggressive Austria-Hungarian politics, Yugoslav program of Serbian government was based on the idea that it was necessary to create a strong state which would preserve peace in the Balkans and in the Europe, and prevent German breakthrough to the Southeast Europe and the Near East. Such a state would be formed by unification of all South Slavs, on whose relationship an ideology had already been created, and Serbian government involved intellectuals from Serbia and from other South Slav peoples in the creation of this program. As per this program of Serbian government, the unification can be realized by gathering of all South Slavs around Serbia, with active cooperation with Montenegro and representative of other Yugoslav peoples.

The longer the war lasted, the more was Serbian history (especially after the military defeat in autumn 1915) connected with history of other Yugoslav peoples within framework of Yugoslav movement, and, as Andrej Mitrović noted in his work *Serbia in the World War I*, “since then, it became practically impossible to separate Serbia and Serbs from the whole of the Yugoslav movement”¹¹².

¹¹² A. Mitrović, *o. p.*, p. 383.